

Butiks- og kontorfunktionærerne i mellemkrigstiden

AF

LEIF LAURSEN OG LISE SKJØT-PEDERSEN

Funktionærerne fik i takt med deres voksende antal fra omkring århundredskiftet en stadig mere central betydning i den politiske og ideologiske kamp. Formålet med denne artikel er at kortlægge nogle hovedtræk ved butiks- og kontorfunktionærernes stilling som lønarbejdere i perioden 1920-1940, for derigennem at give en baggrund for forståelsen af denne gruppes sammensætning og faglige organisering.¹

I den eksisterende historieskrivning om butiks- og kontorfunktionærerne har opfattelsen oftest været, at selv om funktionærerne var en stærkt differentieret gruppe, havde størstedelen en privilegeret stilling som lønarbejdere. Desuden at hovedparten af funktionærerne var forankret i den borgerligt-liberale menneske- og samfundsopfattelse med deraf følgende afstandtagen til arbejderklassens ideer og organisationer. Der er blandt borgerlige og marxistiske historikere enighed om, at der først med krisen i 30'ernes begyndelse foregik betydelige ændringer i butiks- og kontorfunktionærernes løn- og arbejdsvilkår med reallønsfald, stigende arbejdsløshed og forringede karrieremuligheder.² Dette førte ifølge f.eks. fremstillingen i Dansk Socialhistorie til en »social identitetskrise« og en »materiel social krise«, der betød, at store dele af funktionærerne

¹ Fremstillingen bygger på et upubliceret speciale, »De kvindelige butiks- og kontorfunktionærer 1918-1940«, Københavns Universitet 1982. Specialet kan lånes på Arbejderbevægelsens Arkiv og på Københavns Universitet. Vi takker lektor Ole Hyldtoft, Institut for Økonomisk Historie på Københavns Universitet, for værdifuld kritik i forbindelse med udarbejdelsen af artiklen. Artiklen søger ved punktvis dokumentation at fremdrage væsentlige forhold i funktionærernes arbejdsvilkår. For en mere udførlig dokumentation henvises til specialet, hvor der også findes en redegørelse for problemer i forbindelse med anvendelsen af folketællingernes oplysninger om funktionærernes erhvervs- og indkomstforhold.

² Jævnfør Svend Aa. Hansen og Ingrid Henriksen: Sociale brydninger 1914-1939, Dansk Socialhistorie bd. 6, Kbh. 1980. Jens Christensen retter i en anmeldelse af dette værk i *Den jyske historiker* bd. 23/24 s. 154 en kritik af Svend Aa. Hansens opfattelse, men ser dog 1930'erne som omdrejningspunktet for ændringer i funktionærernes politiske og ideologiske identitet.

begyndte at opfatte sig selv som lønarbejdere og orienterede sig i retning af Socialdemokratiet. En orientering, der betød et gennembrud for HK som faglig organisation.³

I modsætning hertil er det opfattelsen i denne artikel, at fokuseringen på krisen i 30'erne giver et alt for snævert perspektiv for forståelsen af udviklingen i butiksfunktionærernes stilling som lønarbejdere. Artiklen tager derfor afstand fra ideen om en pludselig proletarisering af store funktionærlag fremkaldt af 30'ernes krise og en deraf afledt ændring i funktionærernes politiske og ideologiske orientering. Vi vil i stedet vise gennem inddragelse af kapitalsammensætningen og udviklingstræk i de hovederhverv, der beskæftigede butiksfunktionærerne, sammenholdt med udviklingen i arbejdskraftens sammensætning i butiksfunktionærene, at hele mellemkrigstiden var præget af de fundamentalt samme problemer. Disse forhold danner grundlag for vor opfattelse af hvilke væsentlige skillelinjer, der gjorde sig gældende blandt funktionærerne. Forskelle, der var så store, at der må stilles spørgsmål ved opfattelsen af funktionærerne som en samlet gruppe. De skillelinjer, som vil blive undersøgt i artiklen, er dels forskellen i løn- og arbejdsbetingelser mellem butiksfunktionærer og kontorfunktionærer, dels forskellen mellem kvindelige og mandlige funktionærers løn- og arbejdsbetingelser.

Fremstillingen er overvejende baseret på oplysninger om erhvervs- og indkomstforhold i folketællingerne 1921, 1930 og 1940. Til en mere nuanceret forståelse af butiksfunktionærernes situation og holdninger i perioden er det nødvendigt at inddrage dagliglivsaspektet: hverdagslivet på arbejdspladserne, arbejdsprocesser, forholdet til arbejdsgiver og kolleger, familie og fritidsliv, holdninger og normer. Ligeledes mangler der en undersøgelse af de regionale og lokale forhold, udviklingstendenser i København, de større bysamfund og de mindre købstæder. Disse aspekters socialiserende og bevidsthedsmæssige betydning for funktionærernes faglige, ideologiske og politiske orientering kan ikke overvurderes, men det vil overskride rammerne for denne artikel at komme ind på dem. En kvantitativ statistisk undersøgelse som denne kan dog fremdrage nogle væsentlige elementer til en forståelse af sammenhænge og livsvilkår.

Artiklen vil tage udgangspunkt i detailhandelens og kontorarbejdets udvikling. På denne baggrund bestemmes funktionærgruppens sammensætning ud fra brancheplacering, stillingsstruktur og uddannelse. Dernæst undersøges aldersfordeling og indkomststrukturen samt arbejdsløshedsudviklingen. Disse forhold inddrages i forbindelse med en undersø-

³ S. 340.

gelse af hvilke grupper blandt funktionærerne, der organiserede sig i HK frem til 1940.

Detailhandelens udvikling

Detailhandelen var præget af to forretningstyper. Den dominerende forretningstype var den såkaldte brancheforretning, som solgte produktions- eller stofbeslægtede varer, f.eks. kolonial, isenkram, manufaktur, møbler etc.⁴ Heroverfor opstod fra slutningen af 1800-tallet en stor gruppe såkaldte specialforretninger, der ekspanderede stærkt frem til 1940. De koncentrerede sig om salg af enkelte varegrupper, eksempelvis ismejerier, tobaks- og kaffeforretninger og forretninger med begrænset varesortiment indenfor tekstilområdet. Hvor de første ofte krævede et vist kapitaludlæg til varelager og inventar og en faglig uddannelse, fordrede specialforretningerne i almindelighed kun et beskedent kapitaludlæg og ingen faglig uddannelse. To andre forretningstyper fik en stigende betydning i perioden. Det var for det første stormagasinerne, der udgjorde det egentlige kapitalistiske indslag i detailhandelen, oftest organiseret som aktieselskaber. Disse bestod af en sammensætning af specialforretninger. En anden forretningstype med voksende betydning i perioden var de andelsejede brugsforeninger. De to største branchegrupper i perioden 1920-1940 både med hensyn til antal, omsætning og personale var nærings- og nydelsesmiddelbrancherne, der udgjorde omkring 60%, og manufakturområdet, der havde en andel på knap 20%.

I perioden frem til 1940 voksede antallet af forretninger stærkt. Fra 1925 til 1935 kan væksten anslås til at have været fra 65.000 til 78.000 butikker. 90% af forretningerne var ejede af en enkelt person. Disse beskæftigede over $\frac{1}{2}$ af samtlige ansatte og havde knap $\frac{3}{4}$ af den samlede detailhandelsomsætning. Heroverfor stod aktieselskaberne, bl.a. stormagasinerne, og brugsforeningerne med hver ca. 10% af personalet og omsætningen. Et andet markant træk ved detailhandelen var de meget lave omsætningsstørrelser. 80% af alle forretninger havde en årlig omsætning på under 50.000 kr. i 1935 og heraf havde 60% af alle under 25.000 kr. De lave omsætningsstørrelser betød, at 70% af alle butiksfunktionærer var ansat i forretninger med under 5 beskæftigede. Udviklingen i perioden viser ingen forskydning i retning af store forretningsenheder, idet væksten var stærkest i antallet af forretninger med under 25.000 kr. i

⁴ Afsnittet om detailhandelens udvikling bygger på E. Alkjær: Den danske Detailhandel i statistisk Belysning i: Danske Handelsforeningers Fællesrepræsentation 1890-1940, Kbh. 1940.

omsætning. Detailhandelen havde således et småborgerligt præg med mange små ejere, der selv arbejdede med til opretholdelse af den enkelte forretning. Sektoren var derfor præget af en meget lav kapitalkoncentration med en kvantitativ vækst uden væsentlige ændringer i butiksstrukturen i denne periode.

Kontorarbejdets udvikling

Vi vil herefter fremdrage nogle hovedtræk af kontorarbejdets udvikling frem til 1940.⁵ Man kan groft skelne mellem det håndværksmæssige kontorarbejde og det mekaniserede kontorarbejde. Arbejdsredskaberne i det håndværksmæssige kontorarbejde var papir og pen samt hoved- og kassebog. Den anvendte metode krævede en langsom oplæring i bogholderi af de relativt få ansatte. Arbejdet var derfor præget af store kvalifikationsforskelle mellem de ansatte ud fra deres anciennitet, hvilket dannede baggrund for en hierarkisk opdeling af personalet. I alle byerhvervene kom kontorarbejdet til at spille en stadig stigende rolle i takt med væksten i produktion og cirkulation, der betød en udvidelse af de administrative og kommercielle opgaver.

For enkeltkapitalerne blev det nødvendigt at økonomisere og intensivere kontorarbejdet, efterhånden som det kom til at udgøre en stadig større del af lønomkostningerne. Dette førte til et pres for at udvikle arbejdsmidlerne, hvilket resulterede i indførelsen af skrive-, regne- og bogholderimaskiner, samt overgang fra fortløbende protokoller til kartoteksystemer. Udvidelsen af kontorarbejdet og de større virksomhedsstørrelser nødvendiggjorde en nedbrydning af kontorarbejdet i deloperationer. Denne arbejdsdeling betød en adskillelse mellem manuelt, rutinepræget arbejde og intellektuelt mere kvalificeret arbejde. Indførelsen af kontormaskiner betød dog kun, at det var bestemte arbejdsfunktioner, der mekaniseredes, ikke den samlede arbejdsproces, og denne delmekanisering formåede ikke at bremse væksten i antallet af kontorarbejdere. For at reducere lønomkostningerne søgte man at indføre arbejdsvidenskabelige principper i kontorarbejdet gennem en total adskillelse af intellektuelt og manuelt arbejde, tidsstudier af arbejdsprocessen og en sammenbinding af arbejdspræstation og løn.

⁵ Fremstillingen af kontorarbejdets udvikling bygger på J. Matthiasen m.fl.: Teknisk udvikling og kontorarbejdets udviklingsformer, RUC 1981 (upubl. speciale). For en uddybning af det teoretiske grundlag for forståelsen af kontorarbejdets placering i den kapitalistiske produktion henvises hertil. Der mangler en konkret empirisk analyse af udviklingen af kontorarbejdet i Danmark i mellemkrigstiden, hvorfor udviklingen kun kan beskrives ideelt.

Der var dog store forskelle i kontorarbejdets organisering i de enkelte hovederhverv. Den mest fremskredne teknik anvendtes i de store virksomheder i pengeomsætning, de store industri- og handelsvirksomheder som f.eks. B&W og Magasin du Nord, mens de fleste mindre virksomheder havde mindre arbejdsdeling og mekaniseringsgrad. Disse forhold fik betydning for arbejdskraftens sammensætning og for arbejdsbetingelserne for funktionærerne.

Brancheplacering og stillingsstruktur

I både butik og kontor fandtes en kønsbetinget arbejdsdeling dog med forskellig udformning. I butik arbejdede mændene primært i brancheforretningerne, det vil sige i de mellemstore butikstyper.

Tabel 1: De kvindelige butiks- og kontorfunktionærers andel af personalet i detailhandelen i 1925 og 1935.

Branche	1925	1935
Købmandshandel	24 %	29 %
Brød, mejeri	91 %	93 %
Kød, viktualier	85 %	80 %
Fisk, grønt, blomster, apotek	63 %	67 %
Sukkervarer, kaffe, vin, tobak	71 %	79 %
Manufaktur	41 %	66 %
Andre brancher	52 %	47 %
herunder isenkram	—	24 %

Kilde: Erhvervstællingen 1935 tabel XV (Stat. Tabelv. Rk. 5 Litra A nr. 21). Erhvervstællingen 1925 tabel XIII (Stat. Tabelv. Rk. 5 Litra A nr. 18).

Note: Sammenholdningen af butiks- og kontorphersonale er bestemt af 1925-tællingens rubriceringer, kontorphersonalet i detail er så marginalt at det næppe påvirker tendenserne i billedet af butiksfunctionærerne. Den påfaldende vækst i kvindeandelen i manufaktur har sandsynligvis baggrund i tællingsforskelle, snarere end i virkeligheden.

De vigtigste mandsbeskæftigede områder var købmandsforretninger og brugsforretninger samt isenkram m.m., hvor mændene i perioden udgjorde omkring 70% af de ansatte. Kvinderne arbejdede primært i de mindste forretningstyper med de laveste omsætningsstørrelser samt i stormagasinerne, hvor der var den mest udviklede arbejdsdeling. Kvinderne udgjorde mellem 80 og 90% af arbejdskraften i de mange småbutikker i nærings- og nydelsesmiddelsektoren, som mejerier, brødudsalg, frugt og grønt-, kaffe-, viktualie-, tobaks- og sukkervareforretninger. Også i manufaktur, der var den anden store detailhandelsbranche,

var $\frac{2}{3}$ af de ansatte i 1935 kvinder. Kvindernes andel af arbejdskraften havde en stigende tendens, men strukturen i fordelingen ændredes ikke afgørende. Den store forøgelse af kvindelig arbejdskraft i perioden betød således ikke en væsentlig ændring af forholdet mellem mandlig og kvindelig arbejdskraft, idet den skete i brancher, som i forvejen fortrinsvis beskæftigede kvinder.

I modsætning til detailhandelen, hvor de mandlige og kvindelige funktionærer i overvejende grad arbejdede i forskellige brancher og butiksstørrelser, var det fremherskende træk ved kontorfaget, at mænd og kvinder arbejdede i samme virksomhed, og at arbejdsdelingen i de fleste tilfælde fandtes indenfor den enkelte virksomheds rammer med mænd og kvinder på forskellig placering i stillingsstrukturen.

Tabel 2: De butiks- og kontoransattes fordeling på overordnede og underordnede.

	Overordnede			Underordnede		
	Mænd	Kvinder	Kvinder i %	Mænd	Kvinder	Kvinder i %
<i>Håndværk og industri</i>						
1921	4.937	1.298	20,8 %	4.534	6.138	57,5 %
1930	5.360	918	14,6 %	6.479	7.867	54,8 %
1940	8.053	2.117	20,8 %	6.307	9.969	61,2 %
<i>Handelskontor</i>						
1921	4.947	1.616	24,6 %	5.708	5.195	47,6 %
1930	6.301	2.040	24,5 %	8.645	9.013	51,0 %
1940	4.174	2.350	36,0 %	4.698	7.333	61,0 %
<i>Detailhandelsbutik</i>						
1940	1.833	505	21,6 %	26.782	29.411	52,3 %
<i>Pengeomsætning</i>						
1921	2.553	303	10,6 %	3.579	2.588	42,0 %
1930	2.659	201	7,0 %	4.228	2.391	36,1 %
1940	5.017	470	8,6 %	5.337	4.842	47,6 %
<i>Adm. og liberale erhv.</i>						
1921				2.127	3.770	63,9 %
1930				3.062	5.337	63,5 %
1940				5.173	8.223	61,4 %

Kilde: Folketællingen 1921 tabel 15 (Stat. Tabelv. Rk. 5 Litra A nr. 16);
Folketællingen 1930 tabel VIIa (Stat. Tabelv. Rk. 5 Litra A nr. 20);
Folketællingen 1940 tabel II (Stat. Tabelv. Rk. 5 Litra A nr. 23).

Der var i hele perioden væsentlige forskelle mellem butiks- og kontorfunktionærerne og mellem mænd og kvinder med hensyn til deres fremtidsperspektiver som lønarbejdere. For butiksfunktionærerne var der få avancementsmuligheder. Stort set alle havde underordnede stillinger i butik i 1940. Dette havde sin baggrund i den stærke dominans af små detailforretninger med få ansatte, hvor ejeren selv arbejdede med og udførte ledelses- og overvågningsfunktionerne. Mulighederne for at avancere som lønarbejder var betydeligt større i kontorerhvervet. Det skyldtes de større virksomheders behov for at uddelegere ledelses- og overvågningsfunktioner til de ansatte.

Anvendelsen af kvindelig arbejdskraft i underordnede stillinger var allerede i 1921 over halvdelen af samtlige i de fleste hovederhverv. Udviklingen frem til 1940 peger i retning af en langsomt stigende kvindeandel især i 30'erne, således at kvinderne i 1940 udgjorde omkring 60% af alle underordnede kontorfunktionærer. Dette gjaldt dog ikke i pengeomsætning, hvor kvindeandelen var under halvdelen.

Karrieremulighederne var meget kønsbestemte. I de private hovederhverv udgjorde mandlige overordnede kontorfunktionærer omkring halvdelen af samtlige beskæftigede mænd, mens det tilsvarende tal for kvinderne svingede mellem knap 10% i pengeomsætning og omkring 25% af alle kvinder i varehandelen. Tallene viser samtidig, at de overordnede kvinder især fandtes i de mest konkurrenceprægede hovederhverv.

En udvidelse af arbejdsstyrken gennem en tilgang af kvinder skete således i første række til de underordnede stillinger, mens det stabile forhold mellem antallet af underordnede og overordnede mænd i perioden viser, at der næppe skete væsentlige ændringer i deres vilkår.

Skole- og erhvervsuddannelse

Der var ligeledes væsentlige forskelle i skole- og erhvervsuddannelsen mellem butiks- og kontorfunktionærer og mellem mandlige og kvindelige funktionærer. Disse forskelle hang sammen med de kvalifikationer, der efterspurgtes i butiks- og kontorfagene.

Karakteristisk for butiksfunktionærerne var den begrænsede skoleuddannelse. I 1923 havde kun knap $\frac{1}{4}$ af mændene og under $\frac{1}{10}$ af kvinderne en højere skoleuddannelse. Blandt kontorfunktionærerne havde flere en højere skoleuddannelse. Dette var tydeligst i pengeomsætning, hvor $\frac{1}{3}$ af mændene og $\frac{1}{2}$ af kvinderne havde en højere skoleuddannelse. Uddannelsesbaggrunden i håndværk og industri og varehandel synes at have været

lavere, men omkring $\frac{1}{3}$ havde en skoleuddannelse udover folkeskolen, mændene hyppigere end kvinderne.

Tabel 3: Uddannelsesniveaet i forskellige funktionærgrupper samt funktionærer med handelsuddannelse i 1923.

	Industri og varehandel		Detailbutik		Pengeomsætning	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
Andel af samtlige med mellemskole-, real- eller studentereksamen	37 %	33 %	23 %	9 %	79 %	52 %
Andel af samtlige med handelsuddannelse	68 %	56 %	75 %	21 %	62 %	59 %

Kilde: Stat. Medd. 4.72.2 s. 38-39.

I butiksfaget var der tradition for en faglig uddannelse i de brancher og forretningstyper, der primært beskæftigede mænd. Det gjaldt f.eks. områder som kolonial og isenkram. Det må derfor antages, at en meget stor del af de mandlige butiksfunktionærer fik en faglig uddannelse. Ideelt set skulle den faglige uddannelse gøre det muligt for mændene senere selv at etablere forretning. Traditionen med lærlinguddannelse skal dog ses i forbindelse med behovet for billig arbejdskraft, og uddannelsen må formodes ofte at have været utilstrækkelig. Kvinderne fik derimod yderst sjældent en faglig uddannelse. Det skyldtes, at de beskæftigedes i brancher med de mindste forretningstyper med begrænset varesortiment og omsætning, der var baseret på ufaglært, billig arbejdskraft, eller at de arbejdede i de helt store enheder som stormagasinerne, hvor de blev oplært til specialarbejde i de enkelte afdelinger.

I kontorfaget var der ikke den samme faglige tradition som i detailhandelen. I et vist omfang kunne arbejdskraftens høje skolekvalifikationer i dansk, regning og sprog udnyttes. De mandlige kontorfunktionærer fik dog en form for faglig uddannelse, der havde betydning for deres placering i stillingsstrukturen. Kvinderne på kontor opnåede sjældent en egentlig alsidig faglig uddannelse finansieret af arbejdsgiveren. De søgte til gengæld i langt højere grad end kvinder i butik at kvalificere sig fagligt gennem deltagelse i forskellige private og offentlige kurser. Karakteristisk for disse kurser var, at de ikke førte til egentlig konkurrence mellem mandlig og kvindelig arbejdskraft, men var begrænset til indbyrdes konkurrence mellem kvinderne, idet kurserne primært omfattede maskinskrivning, stenografi og lettere bogholderi, der var typiske kvindearbejds-

områder.⁶ I 1950 fik 85-90% af mændene en faglig uddannelse mod knapt 30% af kvinderne.⁷ Man kan således betragte forholdet mellem mandlige og kvindelige funktionærer som parallelt til forholdet mellem faglærte og ufaglærte inden for andre fag.

Alder

Forskellen mellem de forskellige funktionærgruppers stilling og fremtids-perspektiver som lønarbejdere kan underbygges ved inddragelse af aldersfordelinger.

Tablet 4: Det underordnede butiks- og kontorpersonale under 25 år: andel af alle 1921, 1930, 1940.

	1921	1930	1940
<i>Butik</i>			
Mænd	75 %	70 %	62 %
Kvinder	53 %	62 %	61 %
<i>Kontor</i>			
Mænd, alle hovederhverv	41 %	40 %	43 %
Kvinder, alle hovederhverv	56 %	50 %	52 %
1. Håndværk og industri			
Mænd	42 %	39 %	—
Kvinder	58 %	57 %	—
2. Varehandel			
Mænd	45 %	45 %	—
Kvinder	60 %	55 %	—
3. Pengeomsætning			
Mænd	—	38 %	—
Kvinder	—	39 %	—
4. Adm./liberale erhverv			
Mænd	35 %	25 %	—
Kvinder	47 %	36 %	—

Kilde: Folketællingerne 1921 tabel 17; 1930 tabel IXa; 1940 tabel 3. Tabellen er udregnet på basis heraf.

Note: Tallene for 1940 inkluderer også kontorpersonale i kommission/transport samt for de mandlige butiksfunktionærer agenter/repræsentanter. Dette påvirker andelen af under 25-årige i 1940 betydeligt.

⁶ Se f.eks. Beretninger om det københavnske Borger- og Almueskolevæsenes tilstand 1918-1934, Kbh. 1919-34, samt Beretninger om Københavns kommunale Skolevæsen 1935-1940, Kbh. 1935-1940.

⁷ Ungdomskommissionens betænkning: Ungdommen og Arbejdslivet, Kbh. 1952 s. 116-117.

Hovedparten af butiksfunktionærerne var under 25 år. Dette skyldtes for mændenes vedkommende, at de begyndte at arbejde i en ung alder som lærlinge. Kvinderne i butik var ligeledes meget unge. I 1921 var lidt over halvdelen under 25 år, i 1930 og 1940 gjaldt det over $\frac{3}{5}$. Aldersfordelingen afspejlede udviklingen i detailhandelen med et stigende antal småforretninger, der primært efterspurgte yngre kvindelig arbejdskraft af hensyn til lønomkostningerne. De få butiksansatte over 25 år viser, at kvinderne forlod området tidligt, sandsynligvis fordi de holdt op med erhvervsarbejde, når de var blevet gift. Mændene har enten selv måttet etablere forretning, er blevet handelsrejsende eller har været tvunget til at søge over i andre erhverv.⁸ Arbejdet som butiksfunktionær havde derfor en midlertidig karakter for den enkelte.

Over halvdelen af de kvindelige kontorfunktionærer i håndværk og industri og varehandel var under 25 år, og denne gruppe havde således aldersmæssige lighedstræk med kvinder ansat i butik. Også de havde en relativt kort lønarbejdertilværelse mellem skolegang og ægteskab. Dette må desuden ses i sammenhæng med de mange små og mellemstore virksomheder i disse erhverv i en stærk konkurrencesituation, der baserede sig på en let udskiftelig, ung og, som det fremgår nedenfor, billig arbejdskraft.

I modsætning hertil var kvinderne i pengeomsætning og den offentlige administration oftere noget ældre og havde generelt en længere tilknytning til arbejdsmarkedet. Det skyldtes, at disse erhverv i perioden efterspurgte kvinder med et højere uddannelsesniveau, og at løn- og arbejdsforholdene her var bedre sammenlignet med de kvindelige kontorfunktionærers vilkår i andre hovederhverv.

Alderssammensætningen blandt de underordnede kontormænd havde lighedspunkter med kvindernes i de tilsvarende erhverv.

Tabel 5: Mænd og kvinders aldersfordeling i forhold til stillingsstrukturen 1940. Samtlige erhverv.

	Mænd over 34 år				Kvinder over 34 år			
	Over- ordnede	Over- ordnede i %	Under- ordnede	Under- ordnede i %	Over- ordnede	Over- ordnede i %	Under- ordnede	Under- ordnede i %
Over 34 år	9199	59,5%	6251	40,5%	4155	30,2%	9619	69,8%

Kilde: Folketællingen 1940 tabel 3.

⁸ HK agiterede med, at mange ældre funktionærer blev tvunget over i andre erhverv, især som arbejdsmænd; jvnf. bl.a. Beretning for Kongres- og Regnskabsperioden 1928-1932, s. 256.

Inddragelse af aldersprofilen for de overordnede mandlige kontorfunktionærer viser imidlertid, at mange mænd indgik i et karriereforløb i faget, hvor de i aldersgruppen 30-40 var avanceret til overordnede stillinger. Dette gjaldt øjensynligt mænd i alle private hovederhverv, idet knapt $\frac{1}{2}$ af alle mænd over 34 år havde overordnede stillinger i 1940. Kontorfagets tværgående karakter muliggjorde endvidere, at de erhvervede kvalifikationer sandsynligvis overførtes til andre virksomheder, hvis avancementsmulighederne manglede i den eksisterende ansættelse. De tilsvarende avancementsmuligheder i forbindelse med alder og anciennitet synes at have eksisteret i langt mindre grad for kvinderne. Af de relativt få kvinder, der forblev i arbejde, kunne kun $\frac{1}{3}$ rubriceres som overordnede efter 34 års alderen i 1940.

Aldersfordelingerne bekræfter, at der var væsentlige forskelle i butik- og kontorfunktionærernes status som lønarbejdere, samt at der på kontorområdet var kønsbetingede forskelle. Det var karakteristisk for hele perioden, at både mænd og kvinder i butik og kvinder på kontor havde en kort tilknytning til fagene som lønarbejdere. Der var en stor gennemsvivning af arbejdskraft på disse områder, idet de mandlige kontorfunktionærer dog i højere grad havde lønarbejdet som livsperspektiv.

Indkomst

De forskelle der var i uddannelse, stillingsplacering og alder slog igennem på de forskellige gruppers indkomster. Der var markante indkomstforskelle mellem de ansatte i butik og kontor, mellem unge og ældre, overordnede og underordnede og mellem kvinder og mænd. Denne struktur ændrede sig ikke i løbet af perioden.

Butiksfunktionærerne havde den laveste gennemsnitsindkomst. Dette hang primært sammen med, at de mange småbutikker i detailhandelen var baseret på ung arbejdskraft. Et karakteristisk træk ved butiksfunktionærerne i forhold til andre erhvervsgrupper var, at mændenes gennemsnitsindkomst ikke var meget højere end kvindernes. Denne ringe indkomstforskel skyldtes, at der blandt mændene var mange lærlinge.

Indkomstniveauet for de underordnede kontorfunktionærer var betydeligt højere for næsten alle grupper. Årsindkomsten for de underordnede mandlige kontorfunktionærer i perioden lå på ca. det dobbelte af de mandlige butiksfunktionærers. Også for de kvindelige kontorfunktionærer var gennemsnitsindkomsten højere end for kvinder ansat i butik. Forskellen var især markant for kvinder ansat i butik sammenlignet med kvinder på kontor i pengeomsætning og administrative og liberale

erhverv. Disse havde i 1930 en indkomst, der var dobbelt så høj som i butik, mens kvinder på kontor i håndværk og industri og varehandel havde en indkomst, der var $\frac{1}{4}$ højere end butikskvindernes. Disse forskelle skal ses i sammenhæng med forskelle i udbud og efterspørgsel på den kvindelige arbejdskraft i de forskellige hovederhverv.

Tabel 6: Funktionærernes gennemsnitsindkomst 1920, 1930 og 1940, fordelt på køn og stillingsbestegnelse.

	1920	1930	1940 ¹⁾
<i>Butik</i>			
Mænd	1.993 kr.	1.438 kr.	3.160 kr.
Kvinder	1.828 kr.	1.177 kr.	1.536 kr.
<i>Kontor</i>			
Mænd			4.734 kr.
Kvinder			2.335 kr.
1. Håndværk og industri			
Overordnede mænd	6.936 kr.	4.616 kr.	
Underordnede mænd	3.867 kr.	2.689 kr.	
Overordnede kvinder	3.530 kr.	2.841 kr.	
Underordnede kvinder	2.069 kr.	1.432 kr.	
2. Varehandel			
Overordnede mænd	6.608 kr.	3.907 kr.	
Underordnede mænd	3.716 kr.	2.406 kr.	
Overordnede kvinder	3.659 kr.	2.876 kr.	
Underordnede kvinder	2.320 kr.	1.576 kr.	
3. Pengeomsætning			
Overordnede mænd	7.413 kr.	5.620 kr.	
Underordnede mænd	3.253 kr.	3.006 kr.	
Underordnede kvinder		2.212 kr.	
4. Adm./liberale erhverv			
Underordnede mænd	3.874 kr.	2.924 kr.	
Underordnede kvinder	2.620 kr.	2.000 kr.	

Kilde: Folketællingen 1921 s. 116* og 123*; Folketællingen 1930 s. 82*/83* samt to beregninger på grundlag af s. 191 tabel IXa. Stat.Medd. 4.rk. bd. 115 hft.2, tab.3 s. 38ff.

Note 1: Indkomsttallene fra folketællingen 1940 kan ikke specificeres i samme grad som indkomsttallene fra 1920 og 1930. Når der for de mandlige butiksfunktionærer er tale om en markant afvigelse i forhold til folketællingernes tal, skyldes det, at gruppen af handelsrejsende, agenter og repræsentanter er inkluderet. Denne gruppe hæver indkomstgennemsnittet markant.

I kontor i modsætning til i butik var der væsentlige forskelle for mænd og kvinder med samme stillingsbetegnelse. Indkomsttallene underbygger, at jobstrukturen trods de ens stillingsbetegnelser var kønsopdelt, idet alderssammensætningen ikke udviste så markante forskelle mellem kvinder og mænd, at dette kan forklare indkomstforskellene på kontor. Kvinderne har udført arbejde, der blev betragtet som kvindespecifikt og mindre kvalificeret, hvilket har betydet en lavere lønmæssig vurdering af disse typer af arbejde.

Som det fremgik af alderssammensætningen, var det ikke almindeligt, at butiksfunktionærerne forblev i detailhandelen som lønarbejdere. De få mænd, der efter 25 års alderen bibeholdt lønarbejdet i detailhandelen, tredoblede deres indkomst i aldersgruppen 45-54 år. Dette skyldtes en række sammenfaldende faktorer. Mændene var fortrinsvis beskæftiget i de større forretninger, der åbnede mulighed for et vist advancement. Desuden havde mændene i denne aldersgruppe afsluttet deres læretid. For at fastholde en vis mængde kvalificeret arbejdskraft i de større forretninger, måtte arbejdsgiveren tilbyde en løn, der gjorde det muligt for de mandlige butiksfunktionærer at forsørge sig selv og eventuelt en familie. Gennemsnitsindkomsten for mandlige butiksfunktionærer i aldersgruppen 45-54 år, hvor de fleste funktionærgrupper toppede rent lønmæssigt, var dog kun ca. $\frac{1}{3}$ af de mandlige underordnede kontorfunktionærers.

Kvindernes indkomster steg mindre med alderen. Kvinderne var placeret i de mindste forretninger med et lavt lønniveau, uden uddannelse og advancementsmuligheder og var som ufaglærte en let udskiftelig arbejdskraft.

Som det fremgik af alderssammensætningen var det almindeligt, at mændene forblev i kontorfaget som lønarbejdere. Karakteristisk for området var en stillingsstruktur opbygget omkring alder og anciennitet. De yngste aldersgrupper havde en betydeligt lavere gennemsnitsindkomst end de ældre. De lavere indkomster frem til 25 års alderen skyldtes dels den unge arbejdskrafts stilling som lærling eller elev, dels at der var tale om let udskiftelig arbejdskraft på grund af kvalifikationsstrukturen. Med anciennitet og advancement steg de mandlige kontorfunktionærers indkomst betydeligt. I aldersgruppen 45-54 havde de overordnede funktionærer en indkomst, der var tre gange så stor som deres kollegers under 25 år, og selv de mænd, der figurerede som underordnede i folketællingerne, havde en indkomst der var dobbelt så høj som for gruppen under 25 år.

Blandt de relativt få kvinder, der forblev i faget, kan man iagttage en tilsvarende tendens. Forskellen mellem kønnene var dog stadig markant.

Kvinderne i de ældre aldersgrupper havde en indkomst, der var 60-75% af mændenes. Den kønsbestemte arbejdsdeling viste sig ligeledes ved, at de overordnede kvinder over 45 år havde en lavere gennemsnitsindkomst end mænd i underordnede stillinger. Det tyder på, at det arbejde, de overordnede kvinder udførte i mange tilfælde, blev vurderet lavere i kontorhierakiet end det, de underordnede mænd varetog.

Tabel 7: Gennemsnitsindkomst i forskellige stillingskategorier for to aldersgrupper i 1930.

	Indt. for alder -24	% af gennemsnitsindk.	Indt. for alder 45-54	% af gennemsnitsindk.	Gennemsnitsindk.
<i>Håndværk og industri</i>					
Overordnede mænd	2.189	43%	5.955	117%	5.090
Overordnede kvinder	1.812	61%	3.980	134%	2.970
Underordnede mænd	1.676	59%	4.004	141%	2.840
Underordnede kvinder	1.194	77%	2.418	156%	1.550
<i>Varehandel</i>					
Overordnede mænd, kontor	1.836	47%	4.727	121%	3.907
Overordnede kvinder, kontor	1.409	49%	3.681	128%	2.876
Underordnede mænd, kontor	1.467	61%	3.729	155%	2.406
Underordnede kvinder, kontor	1.166	74%	2.411	153%	1.576
Butikspersonale, mænd	1.064	74%	3.120	217%	1.438
Butikspersonale, kvinder	965	82%	1.765	150%	1.177
<i>Pengeomsætning</i>					
Overordnede mænd, kontor	1.573	28%	6.687	119%	5.620
Underordnede mænd, kontor	1.503	50%	5.050	168%	3.006
Underordnede kvinder, kontor	1.260	57%	3.561	161%	2.212

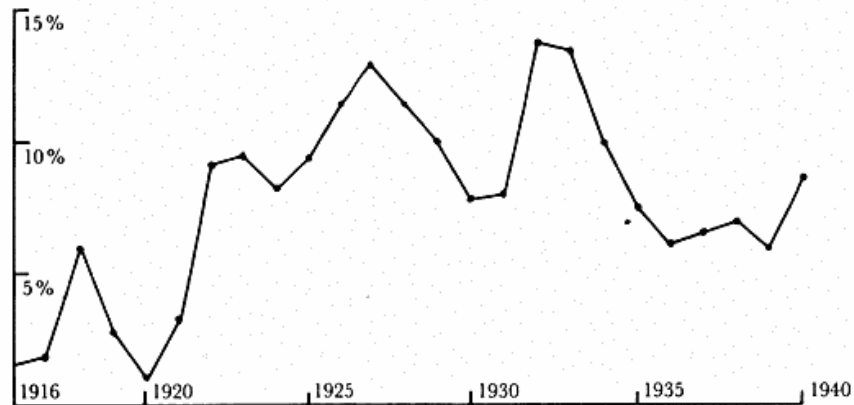
Kilde: Folketællingen 1930 s. 82, tabel 46.

Udviklingen i perioden som helhed tyder ikke på væsentlige ændringer i indkomststrukturen. Indkomstfordelingen blandt funktionærerne viser store forskelle. Butiksfunktionærerne havde lave indkomster, hvilket primært hang sammen med detailhandelens behov for billig arbejdskraft. Indkomsterne på kontorområdet var væsentligt højere. Den væsentligste forskel var mellem mænd og kvinder. Det hang sammen med det kønsopdelte arbejdsmarked. Mændene begyndte med relativt lave indkomster, men for store grupperes vedkommende synes karrieremulighederne på kontor, og dermed mulighederne for at øge indkomsten, at have eksisteret i hele perioden. Kvinderne derimod anvendtes til arbejde uden egentlige karrieremuligheder og havde lave indkomster.

Arbejdsløshed

Arbejdsløsheden blandt funktionærerne frem til 1915 er ukendt og var muligvis af mindre betydning. I 1915, hvor HK's arbejdsløshedskasse søgte statsanerkendelse, regnede forbundet ikke med at arbejdsløsheden ville overstige 1%.⁹ Der er dog problemer med at registrere arbejdsløse funktionærer, idet der stort set kun er oplysninger om dem, der var organiseret i HK. Da den faglige organisering i perioden var ringe, må der derfor tages et vist forbehold over for tallene. Det gælder især spørgsmålet om kvindearbejdsløsheden i perioden, da det må formodes at de unge kvinder, der udgjorde størstedelen af de kvindelige funktionærer, ligesom de gifte kvinder i mindre grad har ladet sig registrere som arbejdsløse. Yderligere bevirkede arbejdsløshedslovgivningen, at muligheden for at opnå understøttelse frem til midten af 30'erne var ringe, især for unge med en kort tilknytning til arbejdsmarkedet.¹⁰

Figur 1: Arbejdsløshedsudviklingen for medlemmer af HK's arbejdsløshedskasse 1916-40.

Kilde: Statt.Medd. 4.74.2 s. 36ff, 4.88.4 s. 48ff, 4.100.2 s. 68ff, 4.115.4. s. 36.

Udviklingen i perioden frem til 1940 viser, at arbejdsløsheden i faget steg betydeligt, og at den antog permanent karakter. Arbejdsløsheden var stort set lige høj i 20'erne og 30'erne, med toppunkter i perioderne 1926-1928 og 1932-1934 i forbindelse med de økonomiske kriser. Arbejdsløshedstallene udtrykker således, at perioden må ansues som præget af de fundamentalt samme problemer. Dette gør det vanskeligt at opretholde

⁹ Gustav Pedersen: Bogen om Handels- og Kontormedhjælperne og deres Organisation, Kbh. 1950, s. 30.

¹⁰ Jvnf. f.eks. F. Zeuthen: Arbejdsløshed og Arbejdsløshed i Danmark, Kbh. 1939, og J. Dich: Arbejdsløshedsproblemet i Danmark 1930-1938, Kbh. 1939.

forestillingen om 30'ernes krise som et afgørende vendepunkt i funktionærernes arbejdsbetingelser og sociale identitet.

Tabel 8: Anmeldte ledige tilmeldt centralanvisningen, fordelt på kontor og butik pr. 1. marts 1920-36.

År	Butik		Kontor		Ialt	
		i %		i %		i %
1920	123	42%	167	58%	290	100%
1921	691	71%	279	29%	970	100%
1922	1204	65%	647	35%	1851	100%
1923	1003	62%	602	38%	1605	100%
1924	630	62%	391	36%	1021	100%
1925	673	67%	336	33%	1009	100%
1926	766	69%	425	31%	1391	100%
1927	1224	69%	555	31%	1779	100%
1928	1101	74%	393	26%	1494	100%
1929	1257	74%	452	26%	1709	100%
1930	904	65%	477	35%	1381	100%
1931	828	68%	389	32%	1217	100%
1932	2351	64%	1304	36%	3655	100%
1933	4259	66%	2177	34%	6436	100%
1934	2511	69%	1126	31%	3637	100%
1935	2828	72%	1108	28%	3936	100%
1936	2765	73%	1020	27%	3785	100%

Kilde: Kongresberetninger 1922, 1925, 1926, 1932, 1936.

Arbejdsløsheden ramte dog butiksfunktionærerne forskelligt. I perioden 1920-1936, hvor det gennem HK's kongresberetninger er muligt at følge forholdet mellem arbejdsløse butiksfunktionærer og kontorfunktionærer, udgjorde butiksfunktionærerne over $\frac{2}{3}$ af de registrerede arbejdsløse. Frem til 1932 afspejler arbejdsløshedstallene HK's medlemsfordeling. I årene 1932-1936, hvor de uorganiserede skulle tilmelde sig personligt for at opnå understøttelse, udgjorde de uorganiserede ca. halvdelen af de tilmeldte arbejdsløse. Også i denne periode, hvor de uorganiserede var med til at præge billedet af arbejdsløsheden, udgjorde butiksfunktionærerne $\frac{2}{3}$ af de arbejdsløse. Dette tyder på, at butiksfunktionærerne var udsat for den største arbejdsløshedsrisiko, og krisen i 30'erne synes især at have ramt dem. Antallet af arbejdsløse kontorfunktionærer steg ganske vist også betydeligt, men arbejdsløshedsrisikoen var dog stadig langt mindre. Det hang sammen med, at der i alle hovederhverv har været et voksende papirarbejde og et voksende behov for arbejdskraft bl.a. til at administrere de forskellige kriseforanstaltninger. I 30'erne skete der

desuden en vækst i den offentlige sektor, og samtidig ramtes pengeomsætning ikke beskæftigelsesmæssigt af krisen. I de to store hovederhverv, håndværk og industri og varehandel, var der en stigende arbejdsløshed, men da begge erhverv relativt hurtigt ekspanderede på nye områder må det antages, at det var forholdsvis lettere for de arbejdsløse kontorfunktionærer at komme i arbejde.

Organisering

Dansk Handels- og Kontormedhjælperforbund (HK) var den centrale lønarbejderorganisation i butiks- og kontorbrancherne. Forbundet søgte at organisere alle underordnede og dele af de overordnede butiks- og kontorfunktionærer i samtlige hovederhverv. Hvilke grupper, der organiserede sig, og hvilke funktionærer HK ikke kunne slå igennem overfor, hang sammen med et bredt spektrum af faktorer.¹¹ Vi vil i det følgende beskæftige os med organiseringsperspektivet set i lyset af de forskellige funktionærgruppers løn- og arbejdsvilkår. Det overordnede forhold mellem klasserne i perioden udgjorde en anden væsentlig faktor for organisationen. Karakteristisk for dette var, at medlemstallet i HK også afspejlede styrkeforholdet mellem arbejderklasse og borgerskab. HK styrkedes meget mellem 1917 og 1920 med en medlemsfremgang fra ca. 5.000 til 23.000. Herefter svækkedes forbundet i lighed med den øvrige fagbevægelse markant fra 1921 til et medlemstal på ca. 12.000 indtil begyndelsen af 30'erne. Herefter styrkedes HK igen. Den store medlemsfremgang fortsatte perioden ud, således at forbundet i 1940 havde ca. 33.000 medlemmer.¹² Hverdagslivet og ideologiske faktorer havde ligeledes central betydning for at bestemme årsagerne til bl.a. den store organiseringsforskel mellem kvinder og mænd. Disse perspektiver ligger det imidlertid uden for denne artikels rammer at belyse.

HK var fra organisationens start i 1900 og gennem hele perioden domineret af de mandlige funktionærer, og især af de mandlige butiksfunktionærer. De udgjorde i perioden 1912-1936 over $\frac{2}{3}$ af samtlige organiserede mænd. De kvindelige funktionærer udgjorde mellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{3}$ af forbundets medlemmer fra 1918-1940. De kvindelige butiksfunktionærer var også de fleste blandt de kvindelige organiserede, uden at det dog var nær så markant som blandt mændene.

¹¹ Der fandtes desuden en række små organisationer, der på et borgerligt og individualistisk grundlag henvendte sig til funktionærerne. Disse fik dog ingen medlemstilgang af betydning. For en gennemgang af indholdet i agitationen fra en række af disse organisationer henvises til vort speciale.

¹² Jvnf. Dansk Handels- og Kontormedhjælperforbund: Beretning for Kongres- og Regnskabsperioden 1918-1922, 1922-1925, 1925-1928, 1928-1932, 1932-1936 og 1936-1941.

Tabel 9: HK's medlemmers fordeling på butik/kontor 1912-1936.

År	Mænd				Kvinder			
	Butik	Butik i %	Kontor	Kontor i %	Butik	Butik i %	Kontor	Kontor i %
1912	1.487	75,0%	495	25,0%	198	51,0%	190	49,0%
1915	2.686	75,4%	909	24,6%	385	52,3%	351	47,7%
1918	4.937	70,5%	2.069	29,5%	1.431	58,4%	1.019	41,6%
1922	7.188	69,4%	3.171	30,6%	3.606	59,0%	2.507	41,0%
1925	5.599	69,9%	2.501	30,1%	2.238	59,4%	1.529	40,6%
1928	6.159	68,9%	2.778	31,1%	1.947	56,7%	1.487	43,3%
1932	7.779	66,8%	3.865	33,2%	2.517	57,2%	1.881	42,8%
1936	12.748	68,2%	5.936	31,8%	3.212	50,7%	3.122	49,3%

Kilde: Udregnet på basis af HK kongresberetninger 1912, 1915, 1918, 1922, 1925, 1928, 1932, 1936.

Set i forhold til antallet af funktionærer ifølge folketællingerne, med fradrag af ca. halvdelen af gruppen af overordnede kontorfunktionærer, har vi anslået organisationsprocenten for de forskellige grupper.

Tabel 10: Organisationsprocent fordelt på butiks- og kontorfunktionærer.

	Mænd		Kvinder	
	butik	kontor	butik	kontor
1922	58%	14%	35%	13%
1932	40%	14%	14%	7%
1936	51%	17%	12%	7%

Kilde: Beregnet ud fra HK's kongresberetninger 1922 s. 34, 1932 s. 44, 1936 s. 47, og folketællingerne 1921, 1930 og 1940.

Der kan således påvises en sammenhæng mellem de mandlige funktionærers stilling som lønarbejdere og den faglige organisering. De lave indkomster og den generelt mere usikre lønarbejdersituation førte til, at omkring halvdelen af de mandlige butiksfunktionærer i perioden var organiseret i HK. Den lave organisering blandt de mandlige kontorfunktionærer må søges i deres bedre arbejds- og indkomstforhold, karrieremulighederne og den lavere arbejdsløshedsrisiko. Det førte til, at størstedelen af funktionærerne i pengeomsætning og det underordnede tjenestemandsansatte personale i staten og Københavns kommune tog afstand fra HK. HK fik dog i stigende grad organiseret de kommunale funktionærer i provinsen og det voksende antal løst ansatte i København og staten. Det kontorpersonale, der organiserede sig, må desuden søges i

dele af håndværk og industri og varehandel. Når kvinderne var forholdsvis ringe organiseret, set i sammenhæng med at de både i butik og kontor havde de ringeste indkomstforhold og de dårligste jobs, må det bl.a. henføres til kvindernes generelle situation i samfundet på dette tidspunkt, karakteriseret ved en kortvarig tilknytning til arbejdsmarkedet og en orientering mod familieinstitutionen. Et andet karakteristisk træk ved HK's medlemmer var, at omkring $\frac{3}{4}$ i hele perioden var under 30 år. Man må formode, at den stærke gennemsvivning af medlemmer skyldtes, at disse i stort tal forlod forbundet efter få års medlemskab i alderen 25-30 år. Således havde HK i perioden 1928-41 en samlet medlemstilgang på 61.302, men samtidig et frafald på 35.554. Heraf skyldtes $\frac{3}{5}$ kontingentrestancer, selvom HK's kontingent var et af de laveste blandt DsF's forbund.¹³ Afgangen kan henføres til de særlige forhold i de enkelte hovederhverv og for kvinder og mænd. Mænd i butik måtte i vidt omfang selv etablere forretning eller forlade butiksfaget, medens de mandlige kontorfunktionærer havde advancementsmuligheder og relativt sikre arbejdsforhold med påfølgende manglende identifikation med en faglig organisering efter nogle år. De kvindelige funktionærer forlod organisationen i forbindelse med erhvervsophør.

Konklusion

Vi har i artiklen søgt at påvise, at funktionærerne havde meget forskellige betingelser som lønarbejdere. De væsentligste skillelinjer fandtes mellem butiks- og kontorfunktionærer og mellem mænd og kvinder. Butiksfunktionærerne var overvejende unge mænd og kvinder under 25 år med lav skoleuddannelse. Den store tilgang af arbejdskraft til byerne i forbindelse med befolkningstilvæksten og vandringsen fra land til by betød, at udbuddet af arbejdskraft med lave kvalifikationer var stort. Dette fik, sammenholdt med detailhandelens småborgerlige sammensætning, indflydelse på butiksfunktionærernes løn- og arbejdsbetingelser. Butiksfunktionærerne havde meget lave indkomster. Der var begrænsede muligheder for at blive i området som funktionær, idet der var få jobs og ringe udsigter til at få en bedre lønnet stilling.

En væsentlig forskel fandtes mellem kønnene. Mændene var placeret i særlige butiksbrancher og butiksstørrelser, hvor der var tradition og basis for en faglig uddannelse, og hvor det ideelle sigte var, at de gennem læretiden og få år som udlærte havde erhvervet sig tilstrækkelige kvalifikationer til selv at etablere forretning. Kvinderne arbejdede i de

¹³ Dansk Handels- og Kontormedhjælperforbund: Beretning for Kongres- og Regnskabsperioden 1928-1932, 1932-1936, 1936-1941.

små specialforretninger og stormagasinerne. De små forretningstyper søgte at overleve med lave lønomkostninger ved at ansætte kvinder som arbejdskraft i stillinger, der ikke krævede nogen faglig uddannelse. I stormagasinerne udnyttedes arbejdsdelingen, således at kvinderne udførte specialarbejderfunktioner i de enkelte afdelinger.

Kontorfunktionærerne havde generelt bedre løn- og arbejdsbetingelser end butiksfunktionærerne. Dette hang i nogen grad sammen med deres placering i andre hovederhverv. Samtidig var der et mindre udbud af arbejdskraft med en højere skoleuddannelse, så at kontorfunktionærerne kunne sælge deres arbejdskraft til en højere pris.

Der var væsentlige forskelle mellem mandlige og kvindelige kontorfunktionærers stilling. De mindst attraktive, manuelle og rutineprægede jobtyper blev kvindearbejde i takt med kontorarbejdets vækst og den deraf afledte mekanisering og arbejdsdeling. Disse lavtlønnede jobs varetoges fortrinsvis af unge kvinder, der kun blev i faget i få år. Mændene synes at have haft andre funktioner og i højere grad at have indgået i et egentligt karriereforløb, hvor de i takt med alder og anciennitet avancerede til overordnede stillinger. Selv uden større avancement forbedrede de deres indtægt væsentligt.

I de almindelige forestillinger om funktionærernes stilling i perioden fremstår 30'erne som et omdrejningspunkt for ændringer. Vi vil ikke afvise, at krisen fik en indflydelse på løn og arbejdsvilkår, og at dele af funktionærgruppen har været udsat for både reallønsfald og stigende arbejdsløshed, men at krisen skulle have ført til pludselige dybtgående ændringer i de eksisterende arbejdsvilkår, forekommer ikke sandsynligt. Dette skal ses i lyset af, at krisen ikke medførte væsentlige strukturændringer af afgørende betydning for funktionærgrupperne, hvoraf en del var beskæftiget i hovederhverv, hvor krisen ikke ramte synderligt. Når 30'ernes krise ofte tillægges så stor betydning for funktionærerne, synes 30'ernes litterære tradition at have spillet en vis rolle. Funktionærerne blev et populært emne, f.eks. med Kjeld Abells »Melodien, der blev væk«, Leck Fischers »Kontormennesker«, Harald Herdals »Der er no'et i vejen« m.fl. Denne litterære tradition, der selvfølgelig delvis afspejlede forhold i funktionærernes situation, må dog sikkert i lige så høj grad ses som en del af den politisk-ideologiske kamp og som et litterært modfænomen til dels inspireret fra tyske strømninger. Karakteristisk for litteraturen er, at det er den mandlige kontorfunktionærs situation, der tematiseres, mens hele gruppen af butiksfunktionærer og de kvindelige kontorfunktionærer spiller en marginal rolle.

Som det er fremgået ovenfor, var det butiksfunktionærerne og hovedparten af de kvindelige kontorfunktionærer, der havde de ringeste

arbejdsbetingelser. Butiksfunktionærerne var i hele perioden udsat for en betydeligt større arbejdsløshedsrisiko, og dette gjaldt også under krisen i 30'erne.

Udviklingen i arbejdsløsheden tyder på, at tilværelsen for store grupper af butiksfunktionærer var mere usikker end for kontorfunktionærerne. Sammenholdt med den faglige organisering, der viser at HK medlemsmæssigt domineredes af de mandlige butiksfunktionærer, kan dette antyde, at butiksfunktionærerne var under stigende pres. Dette skyldtes sandsynligvis større vanskeligheder med at etablere og opretholde en tilværelse som selvstændig. Store grupper af mandlige butiksfunktionærer søgte derfor at forsvare sig og definere sig som lønarbejdere. Når kvinderne, der både i butik og kontor havde de ringeste arbejdsbetingelser, i mere begrænset omfang organiserede sig, må det i første række ses i sammenhæng med deres unge alder, korte tilknytning til arbejdsmarkedet og orientering mod familie og ægteskabsinstitutionen. I modsætning hertil blev de mandlige kontorfunktionærer, der oftest identificeres med den gruppe, der kom under stigende pres i perioden efter 1930, kun i mindre grad ramt af krisen, og de følte et mindre behov for at organisere sig.

Vores undersøgelse har således vist, at forestillingen om, at funktionærerne var personificeret i den mandlige kontorfunktionærs proletarisering i 30'erne bør udskiftes med en mere nuanceret opfattelse. Funktionærernes livsbetingelser var først og fremmest karakteriseret ved et kønsopdelt arbejdsmarked, hvor kvinderne havde de lavtlønnede jobs. Detailhandelsstrukturen indebar, at en lønarbejdertilværelse for både mandlige og kvindelige butiksfunktionærer var vanskelig at opretholde. Vi har i artiklen kun kunnet give et oversigtsmæssigt billede af karakteristiske træk ved de forskellige funktionærgrupper og deres livsbetingelser. Inddragelse af regionale forskelle, hverdagsliv og socialisation vil være nødvendig for en nærmere forståelse af funktionærernes tilværelse og politiske orientering frem til 1940.